

Podnet: 30.9.2024.
Izmenjen: 26.3.2025.
Prihvaćen: 15.4.2025.

NA RASKRŠĆU NACIJE I TRŽIŠTA: POSTKOMUNISTIČKA TRANZICIJA SRBIJE U UPOREDNOM I ISTORIJSKOM KONTEKSTU¹

Marko Žilović

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

SAŽETAK

U članku se kroz komparativni istorijski pristup analizira ekonomska i politička tranzicije Srbije u kontekstu i interakciji sa tranzicionim putanjama šireg postkomunističkog regiona. Članak daje fokusirani pregled novije literature o karakteristikama i varijantama kapitalizma u postkomunističkoj Evropi, a zatim ovako razvijen teorijski i komparativni okvir primenjuje na slučaj Srbije. Osnovna teza teksta je da su tok i ishod tranzicije u Srbiji ostali određeni zaostatkom u regionalnoj trci za privlačenje stranog kapitala do kojeg je došlo još 1990-ih. Dugoročno ograničivši atraktivnost zemlje za strana ulaganja, prva tranziciona decenija oblikovala je ekonomske i političke izbore dostupne kasnijim vladama Srbije. Onemogućivši pronalaženja odgovora na problem masovne nezaposlenosti, skroman priliv stranog kapitala otežao je konsolidaciju demokratije u prvoj deceniji 2000-ih. Tek u poslednjoj deceniji, Srbija je, u delimično izmenjenim međunarodnim okolnostima, pronašla način da privuče veću količinu stranog kapitala kroz specijalizovanje za radno intenzivne, izvozno orijentisane industrijske grane sa niskom dodatnom vrednošću. Ovakav model razvoja, iako dugoročno suboptimalan, rešio je problem

Kontakt autora:

Marko Žilović je asistent na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. Email: marko.zilovic@gmail.com; ORCID ID: 0000-0003-1464-4109

¹ Verzija ovog teksta prezentovana je na Saboru politikologa 2023. godine u Beogradu. Dalje istraživanje bilo je pomognuto finansijskim sredstvima EU u okviru projekta EMBRACE; <https://embrace-democracy.eu>. Autor se zahvaljuje anonimnim recenzentima čiji su komentari znatno unapredili ovaj tekst.

masovne nezaposlenosti, na taj način doprinoseći legitimaciji autoritarne vladavine Aleksandra Vučića.

KLJUČNE REČI: kapitalizam, SDI, nezaposlenost, demokratija, autoritarizam

Naučna literatura često objašnjava slabosti političke ekonomije Srbije specifičnostima njenog „političkog kapitalizma“ (Mladenovic 2014; Bartlett 2021) u kome prevladavaju korupcija i klijentelizam (Cvejić 2016), odnosno ekstraktivne političke institucije (Pavlović 2016). Ovakav analitički pristup, koji naglašava *unutrašnje institucionalne* patologije, delimično osvetljava uzroke neuspeha postkomunističke ekonomske i političke tranzicije Srbije. Težnja ovog rada je, međutim, da ekonomsku i političku tranziciju Srbije postavi u uporedni i istorijski kontekst šireg postkomunističkog tranzicionog regiona. Time želim da osvetlim *spoljne strukturne* uzroke zaostajanja Srbije za uspešnijim postkomunističkim ekonomijama, kao i da ponudim nekoliko radnih hipoteza o tome kako je ovo zaostajanje doprinelo neuspehu političke tranzicije u Srbiji. Iako je, zbog svoje specifične dinamike i slabe dostupnosti uporedivih ekonomskih indikatora, slučaj Srbije često odsutan u komparativnim istraživanjima postkomunističke tranzicije, takav uporedni i istorijski pristup važan je iz dva razloga. Prvo, zato što su se Srbija i druge zemlje postkomunističkog regiona suočavale sa sličnim izazovima, poput nadmetanja za strani kapital (Appel and Orenstein 2018) i potrebe pronalaženja recepta za upravljanje unutrašnjim distributivnim konfliktima s ciljem postizanja političke održivosti često bolnih tržišnih reformi (Przeworski 1991; Bohle and Greskovits 2012). Drugo, zato što se bez tog komparativnog i istorijskog okvira – kako ću argumentovati u ovom tekstu – ne mogu razumeti dugoročne posledice proizašle iz kašnjenja u sprovođenju tržišnih i demokratskih reformi tokom 1990-ih godina.

Konkretno, u ovom tekstu pokušaću da potkrepim hipotezu da je tok i ishod postkomunističke tranzicije u Srbiji umnogome ostao određen zaostatkom u regionalnoj trci za privlačenje stranog kapitala, do kojeg je došlo još 1990-ih tokom vladavine Slobodana Miloševića. Decenijsko odlaganje reformi, ekonomski krah, i političke hipoteke nasleđene iz tog perioda, svrstale su Srbiju na začelje postkomunističkog regiona i time dugoročno ograničile atraktivnost zemlje za strana ulaganja. Relativno skroman priliv stranog kapitala zatim je otežao pronalaženje održivog mehanizma upravljanja unutrašnjim distributivnim konfliktom u prvoj deceniji 2000-ih. Odsustvo efektivnog mehanizma kompenzovanja rastućeg broja nezaposlenih otežalo je konsolidovanje demokratske vladavine u Srbiji u ovom periodu. Tek u poslednjoj deceniji, Srbija je, u delimično izmenjenim međunarodnim okolnostima, počela da privlači veću količinu stranog kapitala kroz specijalizovanje za radno-intenzivne,

izvozno orijentisane industrijske grane sa niskom dodatnom vrednošću. Ovakav model razvoja, iako dugoročno suboptimalan, rešio je problem masovne nezaposlenosti, na taj način doprinoseći legitimaciji autoritarne vladavine Aleksandra Vučića.

Stavljajući naglasak na spoljna strukturna ograničenja koja su oblikovala postkomunističku putanju Srbije, ne želim da kažem da političko zarobljavanje institucija unutar zemlje ne proizvodi stvarne ekonomske troškove. Ali baš kao što nekvalitetne institucije otežavaju izlazak iz strukturno nepovoljnog položaja, tako je i strukturno nepovoljni položaj u međunarodnoj ekonomiji u koji je Srbija dospela 1990-ih godina, otežao nastanak dobrih institucija i ograničio njihov efekat u meri u kojoj one jesu uspostavljene. Istovremeno, moj argument nije da izbori koje prave vlade malih, perifernih zemalja, poput Srbije, nisu od značaja. Naprotiv, baš zato što takve zemlje ne mogu da oblikuju svoj međunarodni ekonomski kontekst, još je veći značaj odabira politika i institucija koje nisu nekompatibilne sa strukturnim ograničenjima konteksta. I obrnuto, još je veća dugoročna cena koju plaćaju za odabir politika koje – kao što je to bio slučaj sa Srbijom 1990-ih – prkose tom kontekstu. Ne samo da je ekonomski krah Srbije 1990-ih ograničio snagu ekonomskog oporavka posle 2000. godine, kako je to već pokazao Arsić (2016), nego je strukturno nepovoljan položaj u kome se Srbija našla zbog svoje prve tranzicione decenije nastavio dugoročno da oblikuje ekonomske i političke izbore dostupne kasnijim vladama Srbije. Štaviše, duga senka ekonomske politike 1990-ih delimično je uzrokovala i sam uspon i pad srpske demokratije u 2000-im, o čemu u tekstu predlažem nekoliko radnih hipoteza koje zaslužuju dalje istraživanje.

Ambicija ovog teksta da 35 godina srpske tranzicije analizira u regionalnom i istorijskom kontekstu diktira odabir istraživačkog pristupa koji može da se nosi sa ovako širokim empirijskim zahvatom. Komparativna istorijska analiza je podesna za istraživanje takvih krupnih političko-ekonomskih ishoda poput dugoročnih socioekonomskih obrazaca i smena političkih režima (Mahoney and Thelen 2015). Njena snaga, takođe, leži u istraživanju temporalne dimenzije društvenih procesa, koja je za moj argument ključna. U takvoj dužoj istorijskoj perspektivi moguće je identifikovati strukturne uzroke koji oblikuju – iako obično ne određuju sasvim – kasnije ishode. No, makro perspektiva teksta ujedno diktira i izvesna ograničenja, pre svega u pogledu fokusa na ukrštanje relativno malog broja indikatora poput statistika o BDP-u po glavi stanovnika, stopi nezaposlenosti i obimu i strukturi stranih direktnih investicija. U kvalitativnim analizama mali broj indikatora može imati veliku eksplanatornu moć, ako su indikatori dobro odabrani i ubedljivo analizirani (Bennett 2010). Naravno, ovako skicirani krupni plan ne sme biti u suprotnosti sa istraživanjima koja granularno istražuju pojedine uže aspekte srpske tranzicije.

cije. Zbog toga se u analizi oslanjam na sekundarnu literaturu u kojoj su već detaljnije obrađene neke od tih užih tema, poput pozicije sindikata, procesa privatizacije ili reformi penzionog sistema. Ipak, moj cilj u ovom tekstu nije da ponovo istražujem pojedinačna „stabla“ već da skiciram ekosistem „šume“ u kojoj su ona rasla. Između ostalog, cilj ovakve analize jeste da perspektivu komparativne političke ekonomije postkomunističke tranzicije približim širem krugu istraživača – zbog čega sam se trudio da u tekstu izbegnem previše tehnički jezik – te da time podstaknem dalja istraživanja o ekonomskim osnovama autoritarizma i demokratije u Srbiji.

Kako bih kontekstualizovao proces ekonomske tranzicije Srbije u poslednjih 35 godina, u nastavku teksta ću najpre dati fokusirani pregled literature o nastanku i varijantama kapitalizma u postkomunističkoj Evropi koja nije do sada imala široku recepciju u našoj naučnoj javnosti. Prvi deo teksta uvodi pojam zavisnih tržišnih ekonomija i ukratko predstavlja njegova dostignuća i ograničenja u postkomunističkoj Evropi. Drugi deo predstavlja različite varijante zavisnog kapitalizma koje su nastale u regionu i objašnjava kako su one oblikovane različitim strategijama obezbeđivanja političke održivosti tranzicionih ekonomskih reformi. U poslednja tri dela teksta tako razvijen teorijski i komparativni okvir primenjujem na slučaj Srbije prateći tok i ishod njene postkomunističke transformacije kroz svaku od njene tri glavne faze: period autoritarne vladavine i ekonomskog kraha 1990-ih, period demokratske vladavine i delimičnog ekonomskog oporavka do izbijanja Svetske ekonomske krize 2008. godine i period ponovne autokratizacije i skromnog, ali stvarnog ekonomskog rasta u poslednjoj deceniji.

POSTKOMUNISTIČKI MODEL ZAVISNOG KAPITALIZMA

Literatura o varijantama kapitalizma, izvorno, razlikuje dve varijante tržišne, kapitalističke ekonomije u naprednim industrijalizovanim zemljama uzimajući za glavni kriterijum način na koje firme stižu do kapitala, radne snage i tehnologije (Hall and Soskice 2001). *Liberalne tržišne ekonomije*, u zemljama kao što su SAD, Velika Britanija i Australija karakteriše prikupljanje kapitala kroz izlazak na berzu, deregulacija, fleksibilnost tržišta rada, relativno slaba pozicija sindikata i izrazito kompetitivni odnosi između firmi. Suprotno njima, *koordinisane tržišne ekonomije*, prisutne u zemljama poput Nemačke, Austrije ili Švedske, karakteriše oslanjanje na bankarski kapital za finansiranje preduzeća, mešovina konkurencije i saradnje između firmi, jača državna regulativa, kolektivno pregovaranje o platama i uslovima rada na nivou industrijskih grana i širi obim radničkih prava.

Okolnosti u kojima je Istočna Evropa pristupila tranziciji iz komunizma ka kapitalizmu bile su, međutim, vrlo različite od onih u kojima su funkci-

onisale već razvijene privrede kapitalističkog sveta. Odlučujuća okolnost bio je izraziti manjak domaćeg investicionog kapitala. Sredinom 20. veka komunistički režimi iscedili su raspoloživi kapital iz pretežno agrarnih ekonomija regiona i investirali ga u industrijalizaciju. Ovo je radikalno modernizovalo socijalnu i ekonomsku strukturu ovih zemalja. Ali životni vek ovih investicija istekao je 1970-ih. Tokom dve decenije stagnacije, koje su usledile, industrijski kapital regiona izraubovan je i tehnološki prevaziđen. Dodatno opterećena politikom pune zaposlenosti, industrija Istočne Evrope nije mogla da se nosi sa kvalitetnijim, bolje upakovanim, a često i jeftinijim proizvodima sa Zapada ili iz Istočne Azije. Prostora da pozajme novac za novi investicioni ciklus već prezadužene zemlje bivšeg istočnog bloka takođe nisu imale. Zbog toga glavni finansijer njihove postkomunističke ekonomije nisu postali ni berzanski špekulanti, kao u liberalnim tržišnim ekonomijama, ni velike bankarske kuće, kao u koordinisanim tržišnim ekonomijama, već strani investitori. Zbog ove ključne razlike je uporedna politička ekonomija za nastajući tip kapitalizma u Istočnoj Evropi iskovala pojam *zavisne tržišne ekonomije* (Nölke and Vliegthart 2009).

Ključna uloga stranog kapitala nije se ogledala samo u direktnom investiranju kroz privatizaciju ili pokretanje novih kompanija u zemljama regiona, nego i kroz dominaciju stranog kapitala na bankarskom tržištu tranzicionih zemalja. U predvečerje Svetske ekonomske krize 2008. 77% sredstava u poljskom bankarskom sistemu nalazilo se na računima banaka u stranom vlasništvu. Procenti su išli preko 80% i čak 90% u svim ostalim zemljama regiona, osim u Letoniji (66%) i Sloveniji (31%). Istovremeno, u 15 starih članica EU tržišni udeli banaka u stranom vlasništvu premašivali su slovenačkih 31% samo u Finskoj (86%) i u Irskoj (36%), a u većini zemalja bili su ispod 20% (Epstein 2019, 9–14). Strane banke tako su postale glavni kreditori kako privrede tako i potrošačke snage stanovništva postkomunističke Evrope, što je učvrstilo komandnu poziciju međunarodnog kapitala u ekonomijama zemalja u tranziciji.

Povoljna okolnost 1990-ih bila je ta da nakon liberalizacije međunarodnih finansijskih tokova, do koje je došlo u prethodnoj deceniji, slobodnog stranog kapitala nije manjkalo. Nepovoljna okolnost je bila ta što su se za taj kapital postkomunističke zemlje Evrope nadmetale jedna sa drugom, kao i sa ogromnim tržištima Latinske Amerike i istočne Azije, koja su se istovremeno, ili nešto ranije, otvarala ka svetskoj ekonomiji (Appel and Orenstein 2018). Geografska blizina zemalja istočne Evrope, kao i njihova relativno dobro obučena radna snaga jesu predstavljale komparativne prednosti regiona. Ipak, po veličini tržišta i ceni radne snage, postkomunistička Evropa bila je manje atraktivna nego ove druge destinacije. Zato su sve vlade u regionu bile prinuđene da pažljivo vode računa o

utisku koji će ostaviti na međunarodno tržište kapitala. U ovome se njihov položaj nije suštinski razlikovao od položaja vlada u bilo kojoj zemlji globalizovane ekonomije. Moć kapitala da izmeštanjem disciplinuje političke odluke predstavlja strukturnu karakteristiku kapitalizma (Lindblom 1982; Przeworski and Wallerstein 1988). Ipak, za relativno male i siromašene zemlje istočne Evrope ta disciplinujuća snaga međunarodnog tržišta bila je posebno izražena. Nagrađivala je one koji svoju zemlju brendiraju kao atraktivnu destinaciju za ulaganje, a kažnjavala one koji steknu žig parije.

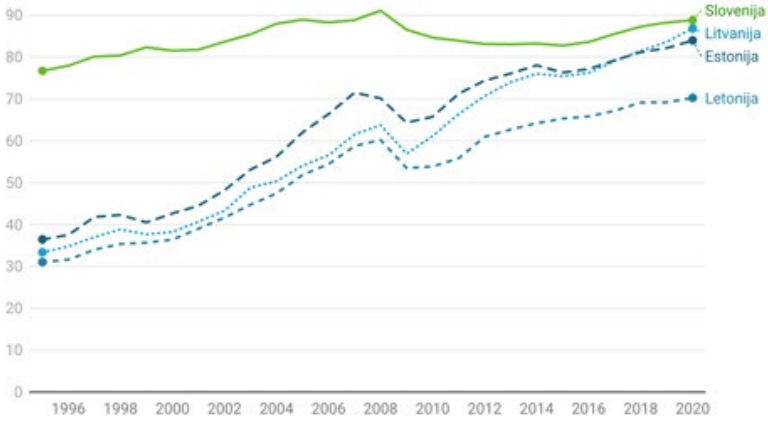
Nadmetanje u privlačenju stranog kapitala predstavljalo je snažan motiv zemljama postkomunističke Evrope da svoje ekonomije liberalizuju, fleksibilizuju radno zakonodavstvo, umanje poreske stope, osnivaju specijalizovane agencije za privlačenje stranih ulaganja, subvencionišu strane investicije, pa čak i da eksperimentišu sa nekim avangardnim neoliberalnim politikama (Appel and Orenstein 2018). One vlade koje su pokušale da izbegnu ovaj pravac tržište kapitala brzo je disciplinovalo. Na primer, pokušaj bugarske socijalističke vlade početkom 1990-ih da ne prizna međunarodne dugove iz perioda komunizma otežalo je pristup novim kreditima i poslalo negativan signal stranom poslovnom kapitalu. Uz sistemsku korupciju, ovo je doprinelo negativnoj spirali koja je dovela do duboke ekonomske i političke krize i smene vlasti 1997. godine. Čvrst liberalni reformski kurs, odobren i podržan od strane međunarodnih finansijskih institucija, postao je faktički preduslov snažnijeg priliva stranog kapitala, a sa njime i ekonomskog rasta. Otvaranje perspektive EU članstva za postkomunističke zemlje dodatno je kao najatraktivnije investicione destinacije izdvojilo one zemlje regiona koje su napredovale u ovom procesu. Bez te uloge posrednog, ali ključnog signala međunarodnom tržištu kapitala teško da bi EU uspela da igra neobično važnu ulogu u političkoj demokratizaciji zemalja regiona (Vachudova 2005).

Iako u ekonomski zavisnom položaju, tržišne ekonomije postkomunističke Evrope postigle su izuzetne rezultate. Njihovi bruto društveni proizvodi po glavi stanovnika manje-više su sustigli zemlje Južne Evrope i konvergiraju ka proseku EU (grafikon 1). Njihov ekonomski uspeh vidljiv je i u tome što ove zemlje – po prvi put u svojoj istoriji – postaju privlačne imigrantima, kako svojim građanima koji se vraćaju iz Zapadne Evrope, tako i imigrantima iz zemalja Trećeg sveta i iz zemalja neuspešne postkomunističke tranzicije sa Balkana i iz bivšeg Sovjetskog Saveza. Za većinu zemalja regiona teško je naći duži, mirniji i prosperitetniji period istorije od 35 postkomunističkih godina.

MARKO ŽILOVIĆ
 NA RASKRŠĆU NACIJE I TRŽIŠTA: POSTKOMUNISTIČKA TRANZICIJA SRBIJE
 U UPOREDNOM I ISTORIJSKOM KONTEKSTU

Grafikon 1. BDP po glavi stanovnika
 (sa korekcijama za relativnu kupovnu moć)

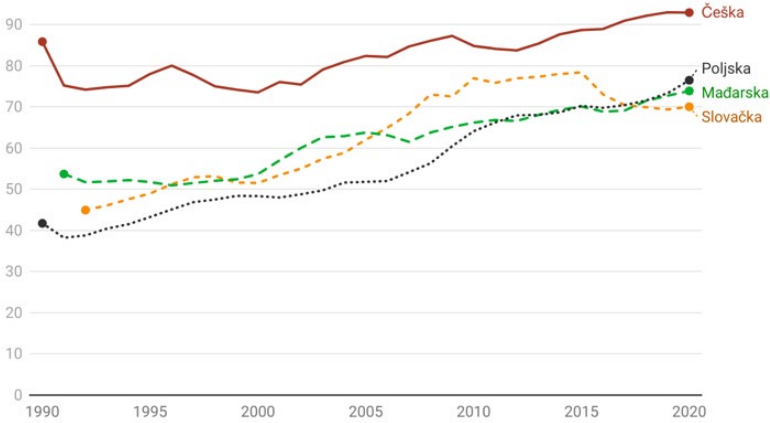
Baltičke zemlje i Slovenija

kao % EU u datoj godini

Source: World Bank - Created with Datawrapper

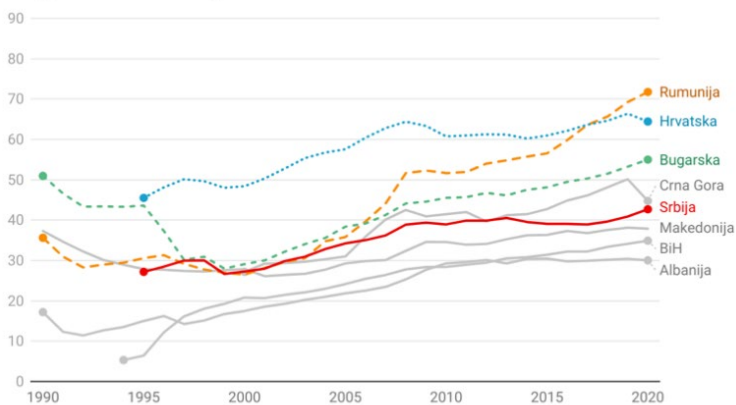
Centralna Evropa

kao % EU u datoj godini

Source: World Bank - Created with Datawrapper

Jugoistočna Evropa

kao % EU u datoj godini

Source: World Bank • Created with Datawrapper

Bruto društveni proizvod većine zemalja regiona oporavio se pre kraja 1990-ih i nastavio da raste manje-više bez prestanka, izuzev za vreme relativno kratkoročnih šokova izazvanih Svetskom ekonomskom krizom 2008. godine i pandemijom 2019. godine. Možda je najupečatljivija transformacija kroz koju je prošla Poljska, zemlja čija je početna pozicija bila slabija od one koje su imale, recimo, Češka ili Slovenija. Poljska ekonomija ostala je jedina u Evropi čiji rast nije poremetila ni globalna kriza 2008. godine. Rezultat toga je taj da je Poljska danas šesta najveća ekonomija EU sa trostruko većim BDP po glavi stanovnika nego što ga je imala 1989. godine. Čak i Rumunija i delimično Bugarska, koje su 1990-ih prolazile kroz duboke političke i ekonomske krize, hvataju korak od trenutka kada su se našle pred vratima EU sredinom prve decenije ovog veka. Krajem 1990-ih Rumunija je imala izvozni profil sličan zemljama Magreba, dok on danas liči na izvozni profil Centralne Evrope ili Holandije (Ban and Adščalić 2022, 206–207). Verovatno nigde ova transformacije nije tako vidljiva kao u Klužu, centru rumunske IT industrije i gradu sa najbržim ekonomskim rastom u Evropi (World Bank 2021).

Preovlađujuće raspoloženje građana postkomunističke Evrope ne reflektuje, možda, ove suve ekonomske pokazatelje. Razloge tome valja potražiti, najpre, u distributivnim efektima zavisnog modela kapitalizma u regionu. Sa rastom ukupnog bogatstva došlo je i do rasta ekonomske nejednakosti u društvima koje je 40 godina socijalizma učinilo izrazito egalitarnim u strukturi i vrednostima. Liberalne reforme okrnjile su mrežu socijalne i zdravstvene zaštite, mada ne u jednakoj meri u svim državama

(Moise 2019; Inglot 2022). Do rasta nejednakosti došlo je i usled rasta vertikalne nejednakosti među regionima unutar ovih država. Kompanije u stranom vlasništvu uglavnom su locirane u velikim gradovima i u njihovoj okolini, to jest tamo gde je infrastruktura kvalitetnija, a radna snaga obučenija. Izvozno orijentisana reindustrijalizacija naročito je pogodovala industrijama kao što su elektronska, hemijska i automobilska. S druge strane, pogoršao se relativni položaj ruralnih krajeva i onih zavisnih od teške industrije i radno intenzivnih grana poput tekstilne industrije. Neki od ovih regiona iskusili su brzu i snažnu deindustrijalizaciju i prateće probleme masovne nezaposlenosti, alkoholizma i socijalne anomije (Scheiring 2020; Ghodsee and Orenstein 2021). Političke posledice ovih problema vidljive su danas i u usponu neliberalnih i autoritarnih političkih snaga u regionu. Uprkos tome, posmatrano u globalnoj komparativnoj perspektivi, zemlje postkomunističke Evrope su i dalje relativno egalitarna društva i, što je značajno primetiti, znatno egalitarnija društva od onih u neuspešnim tranzicionim državama Balkana i bivšeg Sovjetskog Saveza (Rakić et al. 2019; Ghodsee and Orenstein 2021).

Pored investicionog kapitala i rasta BDP-a, multinacionalne kompanije donele su ekonomijama postkomunističke Evrope i novu korporativnu kulturu, nove tehnologije, relativno lak pristup globalnom tržištu i nova znanja za zaposlene. Zavisni kapitalizam, međutim, ne poseduje institucionalizovane mehanizme za prelivanje i multiplikovanje ovih benefita u segmente ekonomije koji nisu u stranom vlasništvu. Transfer tehnologije i znanja odvija se uglavnom mimo domaćih obrazovnih ustanova, a firme u stranom vlasništvu često preferiraju saradnju sa već poznatim i uhodanim kooperantima iz svojih zemalja. Ukratko, poslovne odluke donose se u skladu sa korporativnim prioritetima kompanija sa sedištimama u razvijenim zapadnim zemljama. Prvi među ovim prioritetima često je bilo izmeštanje proizvodnje u zemlje sa nižim troškovima, a i dalje solidno obučenom radnom snagom. Sredinom 1990-ih, plata industrijskog radnika u Istočnoj Evropi u proseku je koštala nemačkog poslodavca pet do osam puta manje nego plata istog takvog radnika u Nemačkoj (Ban and Adăscăliței 2022, 197). Kompanije su se teže odlučivale da u zemlje regiona prenose napredne delove proizvodnog lanca, poput istraživanja i razvoja ili dizajna i marketinga.

Postkomunistička zavisna varijanta kapitalizma omogućila je zemljama regiona da igraju važnu ulogu u međunarodnim lancima snabdevanja relativno sofisticiranih grana proizvodnje, poput automobilske i elektronske. U četiri zemlje višegradskog regiona danas se proizvodi približno isti broj automobila po glavi stanovnika kao i u Nemačkoj. Ali najrazvijenije zemlje sveta ne proizvode „automobile“ već upravljaju vrednim brendovima poput Audiya, Tojote, ili Tesle. U savremenoj postkomunističkoj Evropi, jedina

dva međunarodno prepoznatljiva automobilska brenda su češka Škoda i rumunska Dačija, a i oni su samo jeftiniji brendovi u vlasništvu nemačkog Folksvarena, odnosno francuskog Renoa. Ovakva situacija ilustruje glavni rizik zavisnog kapitalizma koji se sastoji od upadanja u zamku srednjeg nivoa razvoja. Do nje dolazi kada ekonomski rast dovodi do rasta plata u zavisnoj ekonomiji, usled čega ona gubi svoju glavnu komparativnu prednost, a da pri tome još nije postigla akumulaciju kapitala, tehnologije i znanja potrebnih za dalji razvoj kroz uvećanje produktivnosti rada. Ovo je izazov o kome se sve više govori u uspešnim tranzicionim zemljama Istočne Evrope poslednjih godina (Kouli and Müller 2023). Izbegavanje ove zamke zahteva aktivniju razvojnu politiku kako samih država tako i na nivou EU (Vukov 2020; Naczyk 2021). Uz to, međutim, raste i opasnost od toga da razvojnu politiku i retoriku zloupotrebe politički povezane interesne grupe (Bohle and Greskovits 2019; Scheiring 2020).

VARIJANTE POSTKOMUNISTIČKOG ZAVISNOG KAPITALIZMA

Iako zavisne od stranog kapitala, zemlje regiona nisu bile bez mogućnosti da oblikuju sopstvene varijante kapitalizma. Zato, ne sporeći centralni značaj stranog kapitala za postkomunistički kapitalizam, ali uzimajući u obzir širi skup kriterijuma, kao što su velikodušnost socijalnih politika i stepen uključenosti organizovanog rada u odlučivanju, Bele i Greškovič (2012) predlažu nijansiraniju tipologiju postkomunističkih ekonomija, među kojima razlikuju čist neoliberalni model Baltičkih zemalja, ukotvljeni neoliberalni model centralnoevropskih zemalja Višegradske grupe i Slovenački neokorporatistički model. Bele i Greškovič analiziraju i razvoj kapitalizma u zemljama Jugoistočne Evrope za koje zaključuju da ih odlikuje odsustvo jasnog modela usled političke nestabilnosti i niskih kapaciteta državne uprave. Ključno pitanje za svaku od ovih postkomunističkih varijanti nije odakle dolazi kapital, budući da je u potrebnom obimu kapital, manje-više, jedino i mogao da dolazi iz inostranstva, već je to pitanje o tome ko, kako i koliko snosi kratkoročne i srednjoročne troškove ekonomske tranzicije. Drugim rečima, pitanje je kako obezbediti političku održivost liberalnih ekonomskih reformi.

Neoliberalne ekonomije Baltičkih zemalja odlikuje relativno mala država blagostanja, niski porezi i fleksibilno tržište radne snage. Vlade sa jasnim neoliberalnim profilom došle su na vlast u Baltičkim republikama već u prvoj polovini 1990-ih i usvojile radikalne ekonomske reforme, poput valutnog odbora, proporcionalne poreske stope (*flat tax*) i reforme penzijskog sistema, kojim su izdaci za ovu svrhu skoro prepolovljeni. Milanović (1995, 32–33) prenosi izjavu letonskog ministra za socijalna pitanja, povratnika u zemlju iz redova dijaspore u Australiji: „Nisu vam potrebne

visoke penzije, jer ste radili pod komunističkim režimom, i vašim radom niste postigli ništa“. Od sličnog pristupa nisu suštinski odustajale ni kasnije administracije, što se možda najbolje vidi u načinu na koji su se ove zemlje izborile sa prelivanjem svetske ekonomske krize 2008. godine. Neoliberalne politike proizvele su duboke recesije, nezaposlenost, nejednakost i visoke stope iseljavanja iz zemlje, ali i relativno brz ekonomski oporavak i rast. Baltičke reforme nisu pogodovala spasavanju nasleđenih socijalističkih industrijskih grana, ali su ovim zemljama dale komparativne prednosti u izgradnji novih sektora poput finansijskih usluga, nekretnina i industrije informacionih tehnologija. Estonija je tako već dugo jedan od svetskih pionira e-uprave, a od sedam istočnoevropskih „jednoroga“ – novih IT kompanija koje dostignu kapitalizaciju od milijarde američkih dolara – čak četiri je locirano u Baltičkim državama (Sifted.eu 2024).

Ovakav kurs Baltičkih zemalja delom je bio omogućen političkim isključivanjem rusko-govorećeg stanovništva tokom većeg dela 1990-ih godina. Budući da je veliki broj rusko-govorećih stanovnika Baltika stigao u ove tri zemlje da bi radio u sovjetskoj industriji ili u vojsci, upravo su oni bili ti koje su troškovi radikalne ekonomske reforme disproporcionalno snažno pogodili. Istovremeno, restriktivni zakoni o državljanstvu lišili su ovu zajednicu biračkog prava i šanse da značajnije utiče na ekonomski model u njegovim formativnim godinama. Pored toga, neoliberalni kurs Baltičkih država bio je motivisan i begom iz geopolitičke dominacije Rusije, što je olakšalo pripadnicima većinskih zajednica da se pomire sa visokom cenom tranzicije. Na kraju, baltička društva, iako suočena sa komparativno najrestriktivnijim politikama socijalne zaštite, ipak su uživala u nekim vidovima kompenzacije, naročito onim koji su disproporcionalno pogodovali pripadnicima većinskih zajednica. Tako su ove zemlje zadržale visoku stopu zaposlenosti u državnoj administraciji i izdvajale dosta novca za oblast obrazovanja (Avlijaš 2020). U oba sektora jezička kompetencija davala je prednost većinskom stanovništvu u odnosu na stanovnike kojima je ruski prvi jezik.

Ukotvljene neoliberalne ekonomije Višegradske četvorke karakteriše snažna izvozno orijentisana reindustrijalizacija finansirana stranim kapitalom, u kombinaciji sa opstankom relativno robusne države blagostanja. Zahvaljujući geografskoj blizini Zapadu, brzoj demokratizaciji, političkoj stabilnosti i relativno naprednim industrijskim kapacitetima, zemlje Centralne Evrope prve su još 1990-ih postale omiljene destinacije stranog kapitala. Ovakav trend nastavio se i kasnije, delimično pomognut i programima finansijskih i drugih targetiranih podsticaja stranim investitorima u proizvodnom sektoru. Istovremeno, poreske stope u Centralnoj Evropi ostale su relativno visoke, a troškove tranzicije u većoj meri nego na Baltiku solidarno je snosilo čitavo društvo. Posebno je uočljivo da su ove

zemlje sistemski ohrabrivale i finansirale prevremeno i invalidsko penzionisanje viškova radnika iz neprofitabilnih socijalističkih industrija. Tako je u prvoj polovini 1990-ih broj penzionera u Mađarskoj porastao za 20%, a u Poljskoj za čitavih 49% (Vanhuysse 2006). Mnogi koji su ovakvim prečicama postali penzioneri nastavili su da učestvuju na neformalnom tržištu rada, istovremeno ojačavši disciplinovani penzionerski glasački blok koji je garantovao da će relativno izdašne penzije opstati čak i pred značajnim fiskalnim izazovima do kojih su redovno dovodile.

U nacionalno homogenim zemljama Višegradske četvorke nije bilo moguće, po baltičkom receptu, preneti dobar deo gubitaka na politički obespravljenu manjinu. Zato je politička održivost postkomunističke izgradnje kapitalizma u Centralnoj Evropi iziskivala relativno velikodušne kompenzacije gubitnicima tranzicije čak i kada su ovi ustupci bili neracionalni sa usko ekonomske tačke gledišta. Čak ni retorički neoliberalizam češkog premijera Vaclava Klause nije izbegao ovoj nužnosti, pa je za njegovog mandata Češka čak i prednjačila u nekim aspektima zaštitnih socijalnih politika, naročito u sferi očuvanja zaposlenosti. Relativno velikodušno društveno „ukotvljavanje“ tržišne tranzicije u Centralnoj Evropi nije bilo, međutim, proizvod tripartitnog socijalnog dijaloga i širokog društvenog konsenzusa o odabranom modelu. Naprotiv, česte smene vlada u zemljama Višegradske četvorke, kao i kasniji problemi sa dekonsolidacijom demokratije u njima, govore o nepopularnosti odabranog tranzicionog puta. Ipak, uprkos čestim promenama vlada, među političkim elitama ovih država u toku prve dve decenije tranzicije održao se konsenzus o nužnosti odabranog reformskog puta, za šta je prevashodno zaslužna brza transformacija bivših komunističkih partija u moderne socijaldemokratske stranke (Grzymala-Busse 2002).

Slovenački neokorporatizam predstavlja izuzetak u regionu po važnoj ulozi tripartitnog socijalnog dijaloga u oblikovanju toka tranzicije, kao i po većem oslanjanju na domaći kapital u toku tranzicije, uključujući tu i ostanak bankarskog sektora u pretežnom domaćem vlasništvu. Inajderska privatizacija, koja je vlasništvo prenela u ruke starih socijalističkih menadžera i radnika proizvela je tranziciju sa relativno niskom stopom nezaposlenosti, sa visokim nivoom zaštite radnih prava i sa najvećim socijalnim politikama u regionu. Istovremeno, ovakav model privatizacije kroz sredstva pozajmljena od banaka u delimično državnom vlasništvu bio je manjkav u pogledu toga da je proizveo čvrstu spregu političke i ekonomske moći. Opterećen takvim kreditima, slovenački bankarski sistem našao se pod velikim pritiskom u toku Svetske ekonomske krize 2008. godine. Slovenačka ekonomija sporo se oporavljala posle 2008. godine, a prateća kriza legitimnosti destabilizovala je partijski sistem Slovenije. U sanaciji posledica Slovenija je delimično morala da konver-

gira svoj model ka neoliberalnom modelu ostalih tranzicionih zemalja kroz reforme kao što su otvaranje bankarskog sektora za strani kapital, umanjenje penzija i slabljenje instituta kolektivnog ugovora.

Slovenački izuzetak direktna je posledica snage sindikata nasleđenih iz jugoslovenskog perioda i njihove rane mobilizacije protiv liberalnih politika prve postkomunističke vlade desnog centra (Crowley and Stanovjević 2011). Padom ove vlade, 1992. godine na vlast se vraćaju političke snage proizašle iz komunističkih, ali reformskih struktura pod vođstvom Janeza Drnovškega. Bliskost Drnovškega sa privrednicima iz socijalističkog razdoblja, kao i njihova spremnost da samoupravne strukture vide kao prednost, a ne pretnju (Grdešić 2015), otvorila je put insajderskoj privatizaciji. Ključni razlog zašto je ovakva privatizacija bila ekonomski održivija nego u drugim zemljama poput Hrvatske, Srbije, Rumunije, i Bugarske, gde je takođe oprobana ranih 1990-ih, bio je daleko viši nivo ekonomskog razvoja sa kog je Slovenija ušla u tranziciju. Slovenija je u tranziciju ušla na nasleđu jugoslovenskog samoupravnog sistema, koji je hrabrije od svojih pandana u regionu eksperimentisao sa elementima tržišne ekonomije. Kao najprosperitetnija i najzapadnija republika takvog relativno otvorenog ekonomskog sistema, Slovenija je još pre raspada Jugoslavije na tržište EEZ plasirala oko 30% svog izvoza, što je značajno veći procenat nego u drugim zemljama Istočne Evrope. Budući međunarodno konkurentnija, slovenačka industrija nije zahtevala podjednako snažnu injekciju kapitala početkom 1990-ih, tako da su je mogli privatizovati i relativno uspešno voditi i domaći vlasnici.

Poslednji model koji Bele i Greškovič (2012) razlikuju i nije u pravom smislu reči model, jer je, zapravo, reč o odsustvu dugoročne tranzicione strategije u slabim državama Jugoistočne Evrope. Tokom prve polovine 1990-ih u ovim zemljama su na vlasti bile stranke koje su oklevale sa tranzicijom ili pokušavale da izgrade nacionalnu varijantu kapitalizma na temeljima nasleđene socijalističke ekonomije. Politički i socijalno skupe reforme odlagane su, ili sprovedene tako da pogoduju politički podobnima. Između ostalog, ovo se ogledalo u tome što su skoro sve zemlje Jugoistočne Evrope favorizovale insajderski model privatizacije u kome radnici i menadžeri, ili druge politički povezane grupe, postaju vlasnici-akcionari pod povoljnim uslovima. Ovakva privatizacija nije u privredu ubrizgavala svež kapital, niti je donosila nove tehnologije i poslovnu kulturu. Iako je takva privatizacija mogla biti dobra za pojedina već solidna preduzeća, njena primena u pretežno nekonkurentnim privredama samo je prolongirala nasleđene probleme. Pokušaji ekonomske transformacije unutrašnjim snagama proizveli su nepovoljne ekonomske i društvene posledice. Ovo je najuočljivije u ekonomskim kolapsima Bugarske i Albanije 1997. godine, ali i u ekonomskoj stagnaciji zemalja, poput Rumunije i Hrvatske, u prvih 10–15 godina tranzicije.

Od 1997. do 2000. godine serija političkih promena u Jugoistočnoj Evropi dovodi na vlast reformske vlade koje sebi za cilj postavljaju hvatanje koraka sa reformama u zemljama Baltika i Centralne Evrope. Podsticaj reformama daje i obećanje EU integracije do koga je došlo nakon rata na Kosovu 1999. godine. Međutim, nakon decenije krize, administrativni kapaciteti država regiona bili su dodatno oslabljeni (Ganev 2005), a njihova potreba za stranim kapitalom još veća nego na početku tranzicije. Zato se one uglavnom okreću signaliziranju svoje nove ekonomske orijentacije i privlačenju kapitala kroz rigidne monetarne politike, niske poreze i eroziju socijalnih politika. Već stečena hipoteka neatraktivnih destinacija za ulaganje ostavlja ovim zemljama još manje prostora za manevrisanje. Međutim, visoki socijalni troškovi takve tranzicije, uz duboko ukorenjen problem korupcije, učinili su da je stabilan konsenzus o modelu reformi u Jugoistočnoj Evropi ostao redak. Konsenzus je otežan i nasleđem nacionalističke mobilizacije iz 1990-ih, pogotovu u zemljama opterećenim dubokim nacionalnim podelama ili nerešenim statusnim pitanjima. Prateća pravna i politička nesigurnost dodatno otežava privlačenje kvalitetnog stranog kapitala, a izlaže vlade ovih zemalja povećanoj zavisnosti od hipermobilnog kapitala u radno intenzivnim industrijama sa niskim udelom dodatne vrednosti i minimalnim transferom tehnologija.

Odsustvo jasnog modela u zemljama Jugoistočne Evrope posledica je posebno nepovoljnog skupa okolnosti u kojima su ove zemlje stupile u tranziciju. Najpre, ovaj deo Evrope i istorijski je bio manje razvijen od Centralne Evrope. Geografska udaljenost od zapadnih tržišta, kao i dodatna odsečenost regiona kao posledica ratova u bivšoj Jugoslaviji, takođe nisu bili od pomoći. Uz to, u većini zemalja regiona, i političke promene su išle teško. Prvi slobodni izbori nisu doveli do smene vlasti, a i tamo gde jesu, nove nacionalističke stranke vlasti neretko su se okretale autoritarizmu. Državni aparat bio je opterećen istorijskim nasleđem patrimonijalizma (Kitschelt et al. 1999) i nije posedovao dovoljno autonomije i snage da društvu nametne nužne troškove tranzicije, niti da osmisli i implementira održiv program kompenzovanja gubitnika tranzicije. Umesto toga, politička distribucija poslova i prilika brojnoj stranačkoj klijenteli može se posmatrati i kao neka vrsta neadekvatnog funkcionalnog supstituta transparentnim kompenzacionim politikama. U takvim uslovima, neoliberalne mere, koje ove zemlje usvajaju selektivno i sa zakašnjenjem, nisu toliko posledica prihvatanja neoliberalne paradigme, koliko predstavljaju poteze iznuđene siromaštvom i gubitkom koraka sa regionalnim takmacima. Ekonomska putanja postkomunističke Srbije najdrastičnije, a stoga i ponajbolje, ilustruje ovu postkomunističku putanju razvoja.

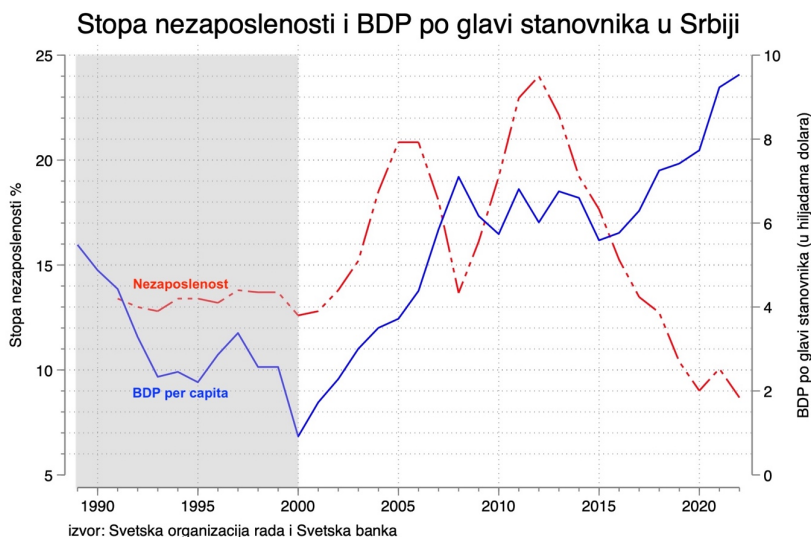
SUNOV RAT SRPSKE EKONOMIJE 1990-IH

Tranzicioni put Srbije određen je time što je njena ekonomija, zbog rata i sankcija, ostala odsečena od međunarodnog tržišta tokom 1990-ih godina, upravo u trenutku kada se većina drugih zemalja postkomunističke Evrope utrivala u privlačenju stranog kapitala. Umesto priliva kapitala, Srbija je 1990-ih trošila ono malo preostalih unutrašnjih rezervi. Strategiju je dobro sazeo Miodrag Zečević, jedan od vodećih ekonomskih savetnika u ranim danima Miloševićeve vladavine: „prezadužena smo zemlja, a akumulacija naših preduzeća je iscrpljena, pa ne treba očekivati da će ta preduzeća sama uskoro biti sposobna da stvore nova sredstva za investicije. U takvim okolnostima jedini pravi izlaz je u korišćenju štednje stanovništva“ (Brkić 2019). Kako bi aktivirao tu štednju Miloševićev režim je osmislio čitav niz prevarnih mehanizama. Prvo je potrošena privatna devizna štednja iz državnih banaka, a isplata štetišama „zamrznuta“. Zatim je, na Zečevićevu inicijativu, raspisan Zajam za preporod Srbije. Pošto građani nisu bili radi da se svoje ušteđevine odreknu dobrovoljno, režim ih je na to praktično primorao kroz višegodišnju i pažljivo orkestriranu hiperinflaciju (Uvalić 2010, 56). S istim ciljem, uski krug režimskih funkcionera potpomagao je i prevaru sa privatnim piramidalnim bankama Jezdimira Vasiljevića i Dafine Milanović (Dinkić 1997).

Ušteđevina stanovništva, iako zbog relativne ekonomske otvorenosti socijalističke Jugoslavije nešto veća nego u ostatku regiona, i dalje je bila skromnog obima. Primera radi, Zajam za preporod Srbije 1990. godine imao je za cilj da prikupi kapital od milijardu dolara. Prikupljeno je nešto manje od 100 miliona. U susednu Mađarsku je iste te godine već ušlo četiri investicije koje su pojedinačno bile veće od 100 miliona dolara (Marton 1993, 12). Među njima su bili američki Dženeral Motors i japanski Suzuki, kompanije s kojima je počeo oporavak mađarske auto industrije. Miloševićeva Srbija trošila je ove oskudne resurse na subvencionisanje neproductivne privrede nasleđene iz socijalizma zarad očuvanja socijalnog mira u kontekstu masovnog i brzog pada životnog standarda. Najvažnija odluka u tom pogledu bila je Uredba o zabrani otpuštanja za vreme trajanja međunarodnih sankcija koju je Vlada Srbije usvojila u aprilu 1992. godine. U trenutku njenog usvajanja stopa nezaposlenosti, prema podacima Međunarodne organizacije rada, već je iznosila oko 13%. Zabrana otpuštanja zamrzla je ovakvo stanje (grafikon 2). Za one sa radnim mestom, ali bez posla osmišljen je status prinudnog odmora, tokom kog su radnici ostajali kod kuće i ostvarivali pravo na deo redovnih primanja. Ovaj status nastavio je da im obezbeđuje i poneku sitnu privilegiju, poput povremenog snabdevanje deficitarnom robom preko državnog sindikata. Okvirne procene kažu da je 800.000–1.000.000 od ukupno 2.500.000 formalno zaposlenih

u Miloševićevoj Srbiji spadalo u ovu kategoriju fiktivno zaposlenih (Uvalic 2010, 68).

Grafikon 2. Ekonomski rezultati Miloševićeve autoritarne vladavine 1989–2000.

Primarni cilj ovakve politike bilo je očuvanje radnih mesta, ali to ne znači i da su sindikati imali velikog uticaja na ekonomsku politiku. Pokušaj dela sindikalnog pokreta 1992. godine da se suprotstavi Miloševiću nije uspeo kada je frakcija lojalna režimu prevladala u krovnoj sindikalnoj organizaciji nasleđenoj iz socijalističkog perioda (Mesman 2012). Poražena frakcija osnovala je sindikat Nezavisnost, čije je delovanje režim saplitao na svakom koraku, označivši ga kao izdajnički zbog potezanja socijalnih pitanja u vreme rata. Favorizovani „državni“ sindikat funkcionisao je kao vladin servis zadužen za držanje radnika pod kontrolom. Takvim delovanjem državni sindikat je izgubio poverenje dela članstva koje se pasiviziralo ili organizovalo u manje, samostalne sindikate posvećene konkretnim problemima pojedinačnih preduzeća, ali bez mogućnosti da utiču na državnu ekonomsku politiku.

Nasleđeni sistem socijalne zaštite nije značajno menjan 1990-ih, ali je manjak finansijskih sredstava doveo do njegovog faktičkog erodiranja. Penzije su isplaćivane toliko neredovno da je njihova isplata postala novinska vest. U zdravstveni i obrazovni sistem i javnu administraciju nije ulagano praktično ništa osim novca potrebnog za povremenu isplatu zarada zaposlenima. U privredi su preduzeća uvela praksu da isplaćuju

samo osnovicu plate, dok bi državi ostali dužni za prateće poreze i doprinose za zdravstveno i penziono osiguranje. U drugim preduzećima plate nisu isplaćivane uopšte, nekada i po više godina, već su manja primanja s vremena na vreme isplaćivana u vidu nadoknada za tople obroke i regres, jer ove isplate nisu podlegale porezima i doprinosima.

Završni udarac srpskoj ekonomiji zadalo je bombardovanje 1999. godine. Nestašice struje, grejanja, lekova i mnogih prehrambenih namirnica 1999. i 2000. godine oslabile su Miloševićev režim koji je tako i smenjen sa vlasti u oktobru 2000. godine. Za Miloševićeve vladavine BDP Srbije pao je za oko 60% vrednosti BDP-a iz 1989. godine (Uvalic 2010, 258). Štaviše, oko 60% BDP-a Srbije 2000. godine i dalje je proizvodio državni i društveni sektor ekonomije. Mala i srednja preduzeća iz novonastalog privatnog sektora doprinosila su preostalih 40% BDP-a, ali su zahvaljujući svojoj znatno višoj produktivnosti taj udeo u BDP-u postizala sa samo 15% radnika zaposlenih izvan poljoprivrede (Uvalic 2010, 94). Poređenja radi, u reformskim postkomunističkim zemljama regiona, koje su u istom periodu otvorile svoju ekonomiju prema svetu, recesija je iznosila oko 20% vrednosti njihovog BDP, a oporavak je krenuo posle svega nekoliko godina (Ghodsee and Orenstein 2021, 33).

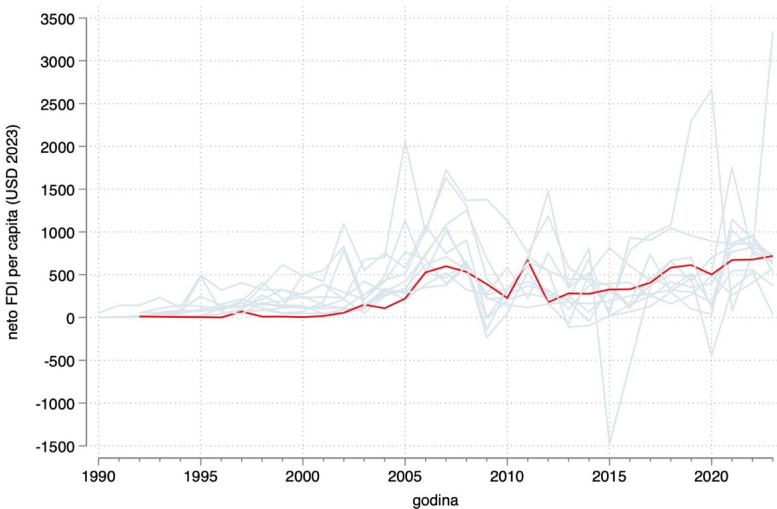
DELIMIČAN EKONOMSKI OPORAVAK 2000-IH

Fundamentalni problemi koji su mučili ekonomiju Srbije 1990. godine još uvek su bili tu i 2000. godine, nakon poraza Slobodana Miloševića, samo u još izraženijem obliku. Privreda je i dalje bila opterećena viškom zaposlenih, dugovima, tehnološki zastarelom i izraubovanom opremom, kao i manjkom znanja i investicionog kapitala. Prosečna starost opreme u srpskoj privredi iznosila je 30 godina, dok je ista vrednost u nemačkoj iznosila 13 godina (Arsić 2016, 51). Štaviše, masovna kompjuterizacija 1990-ih ostavila je ekonomiju Srbije još više u retrovizoru. Slično je bilo i sa ljudskim kapacitetima nakon decenije odseljavanja najobrazovanijih i najproduktivnijih članova društva. Apologete Miloševićevog režima ističu da su 1990-ih očuvani industrijski kapaciteti zemlje. To je tačno u smislu da su (do 1999. godine) proizvodna postrojenja izbegla direktna, fizička oštećenja, te da su sačuvana radna mesta u ovom sektoru. Ali posle deset godina Miloševićeve ekonomske politike, stvarni tržišni potencijal tih „sačuvanih“ kapaciteta bio je mizeran. Ukratko, potreba srpske ekonomije za stranim kapitalom bila je još veća nego deset godina ranije.

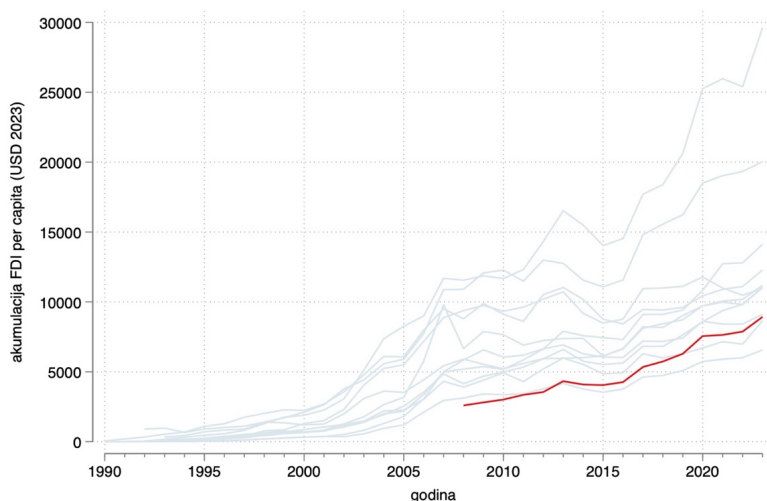
Atraktivnost Srbije kao destinacije za ulaganje bila je, međutim, znatno manja nego deset godina ranije. Razlog za ovo bila je erozija vrednosti industrijske baze do koje je došlo 1990-ih, kao i kontinuirana politička nestabilnost posle 2000. godine usled nasleđene visoke kriminalizacije društva, nerešenog statusa Crne Gore i Kosova, i političkih sukoba između vodećih

lidera nove vlasti (Vladislavjević 2019). Pored toga, upravo početkom 2000-ih, kada se Srbija tek otvara za strane investicije, druge zemlje regiona ne samo da su već privukle veliki broj kompanija zainteresovanih za poslovanje u regionu, nego su se upravo nalazile pred vratima EU, zbog čega su postajale još *relativno* atraktivnije destinacije za ulaganje u odnosu na Srbiju. Estrin i Uvalić (2014) pokazuju da je negativni imidž Zapadnog Balkana doprineo znatno nižem prilivu stranih investicija u poređenju sa ostatkom tranzicionog regiona, čak i uzimajući u obzir institucionalni kvalitet, udaljenost od Zapadne Evrope i relativnu veličinu ekonomija. Primera radi, između 2001. i 2008. godine Srbija je privukla ukupno oko 20 milijardi dolara stranih investicija, dok je 41 milijarda dolara investirano u istom periodu u Bugarsku, zemlju uporedive veličine, geografske pozicije i istorijskog nivoa razvoja, ali na putu ka članstvu u EU (UNCTAD 2024). Sve do pred Svetsku ekonomsku krizu 2008. godine, Srbija se nalazi na samom začelju postkomunističkog regiona po visini godišnjeg priliva direktnih stranih ulaganja po glavi stanovnika (grafikon 3). Slično je i sa visinom akumulirane vrednosti SDI po glavi stanovnika (grafikon 4), gde Srbija tek u poslednjoj deceniji donekle hvata priključak sa nekim od postkomunističkih članica EU.

Grafikon 3. Godišnji prilivi stranih direktnih investicija po glavi stanovnika u Srbiju (crvena linija) i u 11 postkomunističkih zemalja EU

Grafikon 4. Akumulacija stranih direktnih investicija po glavi stanovnika u Srbiji (crvena linija) i u u postkomunističkih članica EU

Ovako dramatičan gubitak koraka u trci za kapital posebno je opteretio privatizaciju u Srbiji 2000-ih godina. Nove demokratske vlasti postavile su institucionalne temelje tržišne privrede usvajanjem niza fundamentalnih zakona, reklamirale su novu ekonomsku i političku orijentaciju zemlje, uvele su niske poreze na korporativnu i kapitalnu dobit i velikodušne grejs periode na oporezovanje novih investicija. Ali strani kapital, jednostavno rečeno, nije bio naročito zainteresovan. Od oko 300 većih srpskih preduzeća opredeljenih za tendersku prodaju, zainteresovanih ponuđača je bilo samo za oko 150 (Uvalic 2010: 181). Ni za preostalih 2.000 preduzeća opredeljenih za aukcijsku privatizaciju nije vladalo veliko interesovanje, pa su neka od njih morala biti prodavana tzv. Holandskom metodom, u kojoj prodavac izlista početnu cenu i onda je postepeno spušta sve dok ne nađe prvog zainteresovanog kupca (Uvalic 2010: 181). U uslovima demokratizacije bilo je puno opravdanih kritika na račun vlade zbog toga što su neka preduzeća prodavana po, naizgled, jeftinim cenama, zbog toga što je kasno donet i slabo primenjivan Zakon o poreklu imovine, kao i zbog sumnjivih slučajeva koruptivne privatizacije. Pored toga, politika relativno visokog poreskog opterećenja plata, kojom je nova vlast punila državni budžet, od 2001. godine dodatno je umanjila međunarodnu konkurentnost radno intenzivnih grana industrije poput tekstilne (Arandarenko 2010, 78). Istovremeno, ne treba gubiti iz vida da je važan razlog za relativno neuspešnu privatizaciju posle 2000. godine ležao i u karakteristi-

kama samih preduzeća ponuđenim na prodaju, kao i u širem ekonomskom i političkom kontekstu zbog koga se Srbija posle 2000. godine kao destinacija za ulaganje nalazila u strukturno nepovoljnom položaju u poređenju sa susedima u širem regionu.

Uprkos svemu, izlazak iz međunarodne izolacije i ekonomske reforme implementirane posle 2000. godine dovele su do delimičnog oporavka srpske ekonomije. On je bio uglavnom zasnovan na rastu domaće potrošnje podržane brzim rastom plata i penzija, privatnim doznakama iz inostranstva i potrošačkim kreditima novostvorenog bankarskog sektora u preovlađujućem stranom vlasništvu (Uvalić 2010). Rast je, međutim, bio usporen time što domaća privreda nije bila u stanju da apsorbuje povećanu potrošnju, kao i zbog niske uposlenosti radne snage (Arandarenko 2010). Ekonomski oporavak 2000-ih pratila je pojava masovne nezaposlenosti (grafikon 5) koja se, gotovo, duplirala za prvih pet reformskih godina. Za takav ishod javnost je okrivila privatizaciju, iako se veliki deo te nezaposlenosti zapravo sastojao iz konverzije pravne fikcije prinudnog odmora u formalnu nezaposlenost. Drugačije ishode umnogome je sprečila nemogućnost zemlje da privuče odgovarajuću količinu i strukturu kapitala potrebnu za reindustrijalizaciju.

Grafikon 5. Ekonomski rezultati demokratskih vlada 2000-2012.

Masovna nezaposlenost štetila je popularnosti svih vlada izabranih u prvoj deceniji 2000-ih godina i krnjila legitimitet novog demokratskog poretka. U etnički homogenoj Srbiji bilo je nemoguće politički margina-

lizovati gubitnike tranzicije po baltičkom receptu. Za dogovornu tranziciju kroz stvarni tripartitni dijalog po slovenačkom modelu nije bilo volje u vladi, niti kapaciteta u fragmentiranim sindikatima, dodatno opterećenim političkom hipotekom bliskosti Miloševiću u slučaju „državnog“ sindikata, odnosno bliskošću i relativnom popustljivošću prema novim vlastima u slučaju novih sindikata (Stojiljković 2011). Fiskalni prostor za meko prizemljenje gubitnika tranzicije po centralnoevropskom modelu bio je ograničen nasleđenim teškim stanjem državne blagajne i sporim prilivom stranih investicija. Nereformisani sistem socijalne, zdravstvene i penziona zaštite iz 1990-ih garantovao je široka prava koja su u stvarnosti pretvarana u akumulirane dugove ovih sistema prema svojim korisnicima. Vlade posle 2000. godine morale su da isplaćuju ta dugovanja, dok istovremeno u sisteme prihvataju veliki broj novih ljudi za koje nije više bilo mesta na tržištu rada. Za razliku od Centralne Evrope gde je prevremeno penzionisanje poslužilo kao socijalni ventil, penziona reforma u Srbiji sa početka 2000-ih podigla je broj godina potrebnih za penzionisanje, pooštrila uslove i procedure za invalidsko penzionisanje i izmenila način obračuna penzija tako da je osnovica umanjena za većinu penzionera (Stanić 2022, 50–51). Uprkos tome što je obim socijalnih prava smanjivan, njihov udeo u državnim rashodima i dalje je rastao s obzirom na to da su ovi sistemi preuzimali one socijalne funkcije koje su ranije delimično zadovoljavale subvencije propaloj privredi i široka tolerancija za neformalnu ekonomiju.

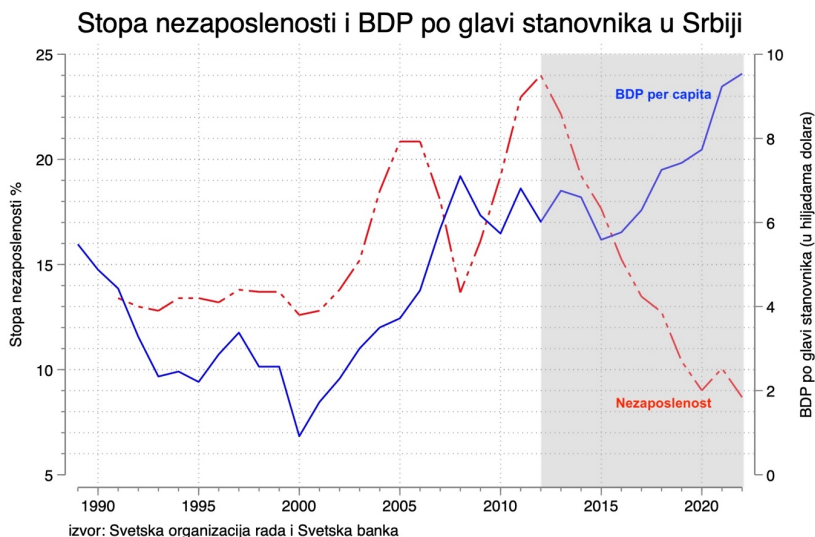
U nedostatku efektivne političke strategije za kompenzovanje ili marginalizaciju gubitnika tranzicionih reformi, demokratske vlade posle 2000. godine počele su – po modelu ostatka Jugoistočne Evrope – ekonomskim reformama da pristupaju selektivno i sporo. Devet godina od smene Miloševićevog režima čitav privatni sektor u Srbiji još je uvek doprinisio komparativno niskih 60% BDP-u (Uvalić 2010: 199). Umesto u roku od nekoliko godina, privatizacija se razvukla na duže od jedne decenije, a iz nje je od samog početka izuzeto oko 50 društvenih preduzeća koja su ocenjena kao strateški važna, kao i čitav sektor javnih preduzeća, poput EPS-a, NIS-a, Železnica Srbije, i još stotine manjih javnih komunalnih preduzeća u vlasništvu lokalnih samouprava. Taj glomazni državni sektor, vođen političkim nameštenicima, nastavio je da prima izdašne dotacije iz budžeta i da zapošljava višak radnika (CPES 2011). Državna kontrola značajnog dela ekonomije, u kombinaciji sa političkim pritiskom visoke nezaposlenosti, pogodovali su širenju klijentelizma kao načina učvršćivanja političke podrške demokratskim vladama 2000-ih. Klijentelizam je postao naročito izražen posle 2008. godine, kada je koalicija oko predsednika Tadića objedinila kontrolu nad svim granama i nivoima vlasti. Cena ove dominacije bilo je sklapanje koalicije sa SPS i sa malom strankom

penzionera, pod čijom su ucenom uvećani izdaci za penzije u trenutku izbijanja Svetske ekonomske krize kada je razboritost zahtevala upravo suprotnu rashodnu politiku. Novi talas stečaja i nezaposlenosti, kao i fiskalne poteškoće u koje je država zapala tokom krize, otvorili su prostor strankama starog režima za povratak na vlast.

RAST BEZ KONVERGENCIJE U POSLEDNJOJ DEZENIJI

Uticao Svetske krize na krhku ekonomiju Srbije bio je takav da će zemlji biti potrebno deset godina samo da bi ponovo dostigla vrednost BDP-a iz 2008. godine. Ipak, u tih deset godina došlo je do promena u međunarodnom ekonomskom okruženju, kao i u ekonomskoj politici Srbije, koje će zajedno dovesti do perioda skromnog, ali realnog ekonomskog rasta u poslednjih desetak godina. Ključni kvalitet rasta BDP-a u poslednjoj deceniji je u tome što ga je pratio i oštar pad nezaposlenosti u zemlji, što je prvi put nakon više od dve decenije da su ova dva ekonomska indikatora istovremeno išla u povoljnim smerovima (grafikon 6). Ekonomisti će se uvek sporiti oko metodoloških detalja, ali osnovni trend ekspanzije zaposlenosti u poslednjoj deceniji nesporan je (Arandarenko and Aleksić 2016). Rast zaposlenosti u kombinaciji sa rastom BDP-a, ujedno, predstavlja i jedan od izvora legitimizacije autoritarne vladavine Aleksandra Vučića, koji je na vlast došao u deceniji stagnacije, a na njoj se učvrstio na krilima postkriznog rasta.

Grafikon 6. Ekonomski rezultati Vučićeve autoritarne vladavine 2012–2022.

Za postkrizni rast zaslužan je snažniji priliv stranih investicija u proizvodni sektor ekonomije, kao i sporo, višedecenijsko sazrevanje kritične mase malih, ali agilnih izvoznika u domaćem privatnom sektoru *uprkos* odsustvu podrške za njihov rad (Avlijaš et al 2023). Jednim delom, rast je rezultat oporavka evropske ekonomije koji je povukao i oporavak srpske ekonomije na dugoročno ravnotežni nivo. Drugim delom, Srbija je počela toliko da zaostaje za svojim susedima da su niski troškovi poslovanja u njoj postali atraktivni za jedan deo hiper mobilne, radno intenzivne industrijske proizvodnje za koji su plate u uspešnijim zemljama postkomunističkog regiona postale previsoke (Udovički 2021). Od 2013. godine čak je i prosečna plata u Kini pretekla cenu rada u Srbiji (Uvalić et al 2020, 46).

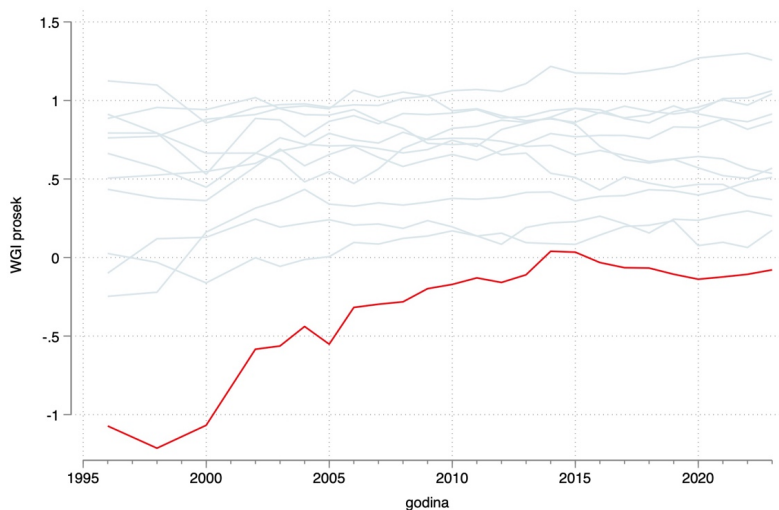
Promene u spoljnom ekonomskom kontekstu pratile su i neke unutrašnje reforme usmerene na popravljavanje investicione klime unutar zemlje. Koreni tih reformi sežu u period početka Svetske ekonomske krize, kada je o novoj strategiji razvoja počelo da se razmišlja, prvenstveno, u stručnim krugovima (Bajec et al 2010). Njena suština mogla bi se sumirati kao opredeljenje za napuštanje rasta zasnovanog na unutrašnjoj potrošnji, na rast zasnovan na izvozno orijentisanoj proizvodnji. Implementacija novog koncepta ostala je selektivna i pre i posle promene vlasti 2012. godine, a njen najvidljiviji deo postao je novi program subvencionisanja stranih investicija. Pored direktnih podsticaja, Srbija od 2009. godine otvara slobodne zone, posebne carinske teritorije oslobođene carina i poreza na robu uvezenu zarad proizvodnje za dalji izvoz iz Srbije. Jedan od prvih rezultata ove nove politike bilo je ulaganje italijanskog Fiata u kragujevačku Zastavu vredno oko jedne milijarde evra. U tom periodu, međutim, na vrhuncu ekonomske krize u svetu i u Srbiji, ovu krupnu investiciju nisu pratile druge sa sličnim transformativnim potencijalom. Do snažnijeg priliva kapitala počelo je da dolazi tek koju godinu kasnije.

Nadmetanje za investicije kroz direktne i indirektno subvencije nije neuobičajeno. Ipak, ono što jeste neuobičajeno jeste kombinacija niskih poreza uvedenih još početkom 2000-ih i visokih investicionih podsticaja uvedenih tokom Svetske ekonomske krize budući da su se države regiona uglavnom opredeljivale samo za jednu od ovih strategija. Zemlje Višegradske grupe i Slovenija nude visoke subvencije, ali su zadržale relativno visoke poreze kojima finansiraju relativno visoka socijalna davanja. Baltičke zemlje, Bugarska i Rumunija nude niske poreze zbog kojih trpe njihovi socijalni programi, ali ne nude značajne subvencije (Vukov 2016). Činjenica da se Srbija služi kombinacijom ovih strategija pokazuje koliko je izgubila korak za svojim susedima i, naravno, umanjuje korist koju zemlja uživa od ovako privučenih investicija.

Za bolju investicionu klimu zaslužan je i povratak makroekonomske stabilnosti zahvaljujući merama štednje u periodu 2014–2017. Ključni

aspekt ovih mera bilo je politički osetljivo umanjeno penzija koje je državne rashode za penzije umanjilo sa astronomskih 13% 2008. godine na oko 10% 2018 (Stanić 2022, 63). Druge mere uključivale su zamrzavanje plata i broja zaposlenih u javnom sektoru, i smanjenje subvencija davno propalim državnim preduzećima poput Prve petoletke u Trsteniku ili Prvog maja u Pirotu. Posebno kontroverzan aspekt unapređenja investicione klime bile su izmene radnog zakonodavstva iz 2015. godine, koje su fleksibilizovale tržište rada u Srbiji. Čak relativno uski zakonski obim radnih prava u praksi se često ne poštuje budući da vlada i njene inspekcije izrazito blagonaklono tretiraju poslodavce (Reljanović et al 2016). Ovakva praksa olakšana je već ustanovljenom marginalizacijom sindikata, koja je samo pojačana autoritarizacijom vlasti u Srbiji u poslednjoj deceniji, te često bliskim odnosima između vlasnika kapitala i javnih funkcionera na svim nivoima vlasti. Režim radnog prava uspostavljen u poslednjoj deceniji tako se može posmatrati i kao još jedna vrsta indirektnog subvencionisanja kapitala.

Grafikon 7. Prosek indikatora dobre uprave Svetske banke za Srbiju (crvena linija) i postkomunističkih članica EU

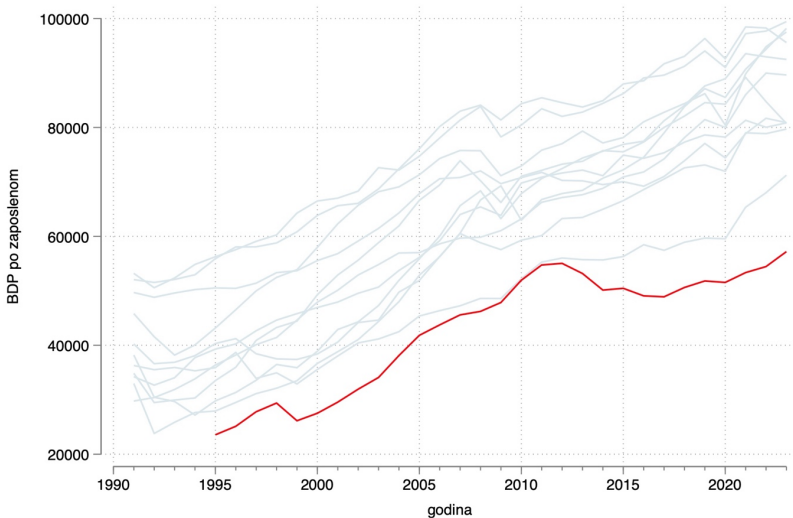

U istom periodu sprovedene su i neke administrativne reforme s ciljem da zemlja unapredi svoju poziciju u spornom, ali uticajnom *Doing business* rangiranju Svetske banke. Tako se na ovoj listi Srbija pomerila sa 88. mesta 2009. na 44. mesto 2020. godine. Ova targetirana poboljšanja nisu, međutim, rezultirala i dugoročnim poboljšanjem opšteg kvaliteta

unutrašnjih institucija u Srbiji, što se može videti i kroz stagnaciju rezultata koje zemlja beleži u indeksima dobre uprave Svetske banke (grafikon 7). Činjenica da je Srbija postala regionalno konkurentnija u nadmetanju za direktne strane investicije (grafikoni 3 i 4) uprkos stagniraju institucionalnih reformi sugeriše da su za priliv stranih investicija u poslednjoj deceniji zaslužnije promenjene spoljne okolnosti i aktivnija vladina politika privlačenja kapitala.

Zahvaljujući pojačanom prilivu investicija u proizvodni sektor Srbija je nakon Svetske ekonomske krize prošla kroz jednu od radikalnijih promena modela rasta u postkomunističkom regionu. Dok su u periodu 2000–2008. godine Rumunija, Bugarska i Srbija bile jedine tri zemlje regiona sa višim udelom potrošnje nego izvoza u BDP-u, u periodu od 2013. do 2017. Srbija beleži rast relativnog udela izvoza i najmanji regionalni udeo potrošnje u BDP-u (Ban and Adăscăliţei 2022, 202–201b). Istovremeno, međutim, Srbija beleži i jednu od sporijih stopa rasta produktivnosti u regionu (World Bank 2019), što se može ilustrovati i stagniranjem razmere između BDP-a i broja zaposlenih u poslednjoj deceniji (grafikon 8). To sugeriše da je ekonomski rast koji Srbija beleži u ovom periodu uglavnom zasnovan na aktivaciji ranije neuposlene radne snage u radno intenzivnim ali kapitalno i tehnološki siromašnim industrijskim granama sa niskom dodatnom vrednošću.

Grafikon 8. Razmera bruto društvenog proizvoda i broja zaposlenih za Srbiju (crvena linija) i postkomunističkih članica EU

O dominaciji radno-intenzivnih grana niske dodatne vrednosti govore i uporedni podaci o strukturi izvoza (Simoese and Hidalgo [2011] 2024). Tako je 2022. godine ukupni izvoz Srbije iznosio nešto više od 30 milijardi američkih dolara, što je otprilike trostruko više nego deceniju ranije, a glavni izvozni proizvodi Srbije bili su žice i kablovi koji su u ukupnoj vrednosti izvoza učestvovali sa 6,28%. Za njima je sledila ruda bakra (5,85%), zatim električna energija (3,29%) i automobilske gume (3,03%). Sličan je i spisak proizvoda čiji je izvoz zabeležio najveći rast u poslednjih pet godina. Automobili su u izvozu učestvovali sa samo 0,66%, dok su auto-delovi učestvovali sa 1,75%. Jedina nešto složenija grana čiji se udeo u izvozu povećao u poslednjih pet godina je hemijska. U istoj godini Mađarska je izvezla robe i usluga u vrednosti od 145 milijardi dolara, od čega su automobili činili 8,43%, auto-delovi još 5,34%, a električne baterije još 4,58% ukupne vrednosti. U mađarskom izvozu učestvovali su još i proizvodi poput lekova sa 2,7% i kompjuteri sa 2,51%. U rumunskom izvozu od 99,5 milijardi dolara prednjače automobili (6,78%), auto-delovi (6,64%), a zatim žice i kablovi (4,17%), prerađeni benzin (3,59%), i pšenica (3,16%). Ukratko, u poslednjoj deceniji ekonomija Srbije jače se integrisala u svetsku ekonomiju, prvenstveno ekonomiju EU koja čini oko 2/3 srpskog izvoza i uvoza, ali na niskim granama proizvodnog lanca.

Iako stvaran, ekonomski rast postignut u poslednjoj deceniji daleko je od tempa potrebnog da bi Srbija počela da pristiže postkomunističke članice EU. Uz to, rast zasnovan na hipermobilnom kapitalu ostaje izložen riziku brzog povlačenja, do čega već u izvesnoj meri dolazi usled ekonomskog usporavanja evropske ekonomije zbog ruske agresije na Ukrajinu i pretnje trgovinskog rata sa SAD nakon izbora druge Trampove administracije. Ključ za dinamičniji i stabilniji razvoj leži u investicijama u kapitalno i tehnološki intenzivnije privredne grane sposobne da izvoznom profilu Srbije dodaju proizvode sa višom dodatnom vrednošću. Jednu prepreku tome predstavlja postojeća struktura podsticaja budući da je program državnih subvencija dizajniran tako da investicije podstiče srazmerno broju radnih mesta i njihovoj lokaciji u manje razvijenim delovima zemlje umesto srazmerno tehnološkom kvalitetu investicije. Strukturu podsticaja teško je, međutim, promeniti iz socijalnih i političkih razloga budući da je bez subvencija upitna održivost jednog broja tako kreiranih radnih mesta. Slične socijalne i političke posledice stoje i na putu reformisanja sektora javnih preduzeća, čiji je udeo u ekonomiji smanjen, ali i dalje predstavlja rezervoar klijentelističkog zapošljavanja i koruptivne ekstrakcije za vladajuću stranku. Međutim, čak i uz promenu kriterijuma za dodelu subvencija i druge institucionalne reforme, ostaje upitno u kojoj meri bi Srbija, nakon višedecenijskog zaostatka za svojim susedima, mogla biti međunarodno konkurentna u naprednijim ekonomskim sektorima.

ZAKLJUČAK

Dobro je poznat fenomen da investicije, trgovina i ljudski resursi zaobilaze zemlje koje ostanu u susedstvu regionalnih ekonomskih integracija budući da jurisdikcije unutar integrisane zone pružaju pristup većem tržištu, poslovanje po ujednačenim i poznatim pravilima, i uopšte višu pravnu sigurnost (Mattli 1999). Gravitaciona snaga jedinstvenog tržišta Evropske unije je takva da su i razvijene ekonomije, poput Švedske, Finske, i Austrije, odmah po formiranju jedinstvenog tržišta 1992. godine uvidele da moraju da promene svoj stav o članstvu u EU. Borba protiv te gravitacione snage jedinstvenog tržišta je, takođe, jedan od uzroka ekonomskih poteškoća kroz koje prolazi Velika Britanija nakon Bregzita. Za puno manju i siromašniju Srbiju posledice višedecenijskog kašnjenja u ekonomskim reformama i EU integracijama predstavljaju teško razvojno breme, a možda i nepovratno propuštenu šansu s obzirom na to da bi narastajući globalni geopolitički konflikti mogli posebno nepovoljno da se odraze na perspektivu razvoja malih i nesvrstanih zemalja. Gubitak koraka za postkomunističkim susedima do koga je došlo 1990-ih godina nije samo umanjio ekonomske performanse Srbije u decenijama koje su usledile, već je usled dugoročnog gubitka konkurentnosti u privlačenje kvalitetnog međunarodnog kapitala i suzio manevarski prostor svim potonjim vladama – demokratskim ili autoritarnim – za oblikovanje ekonomski racionalnih, a politički održivih politika. U ovom tekstu pokušao sam da pokažem kako su spoljne strukturne okolnosti oblikovale dinamiku priliva stranog kapitala – a time i ekonomske performanse Srbije – na direktniji i pravilniji način nego unutrašnje institucionalne reforme, kao i da ponudim nekoliko hipoteza za dalje istraživanje o tome kako je ovako interpretiran tok ekonomske tranzicije uticao na ishode političke tranzicije u Srbiji.

BIBLIOGRAFIJA

- Appel, Hilary, and Mitchell A. Orenstein. 2018. *From Triumph to Crisis: Neoliberal Economic Reform in Postcommunist Countries*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Arandarenko, Mihail. 2010. „Politička ekonomija nezaposlenosti”. In *Ekonomsko-Socijalna Struktura Srbije: Učinak Prve Decenije Tranzicije*, edited by Mihail Arandarenko, Aleksandra Prašćević, and Slobodan Cvejić. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Arandarenko, Mihail, and Dragan Aleksić. 2016. “Not All Jobs Are Created Equal: How Not to Misread the Labour Force Statistics in Serbia”. *Ekonomika preduzeća* 64 (3-4): 211-24. <https://doi.org/10.5937/ekopre1604211A>.

- Arsić, Miloško. 2016. „Dugoročne posledice ekonomskog sloma privrede Srbije tokom 90-ih godina 20-og veka.” *Ekonomске ideje i praksa* 9 (1): 23–41.
- Avlijaš, Sonja. 2020. “Beyond Neoliberalism? Revisiting the Welfare State in the Baltic States.” *Europe-Asia Studies* 72 (4): 614–43. <https://doi.org/10.1080/09668136.2019.1709622>.
- Avlijaš, Sonja, Pavle Medić, and Kori Udovički. 2023. “Reconfiguring FDI Dependency: SMEs as Emerging Stakeholders in an Advanced Peripheral Export-Led Growth Model”. *Competition & Change*, November, 10245294231209277. <https://doi.org/10.1177/10245294231209277>.
- Bajec, Jurij i dr. 2010. *Postkrizni model privrednog rasta i razvoja Srbije 2011-2020*. Beograd: FREN.
- Ban, Cornel, and Dragoş Adăscăliţei. 2022. “The FDI-Led Growth Models of East-Central and South-Eastern European Periphery”. In *Diminishing Returns: The New Politics of Growth and Stagnation*, edited by Lucio Baccaro, Mark Blyth, and Jonas Pontusson. Oxford University Press.
- Bartlett, Will. 2021. “The Yugoslav Successor States: From Self-Management Socialism to Political Capitalism”. In *Comparative Economic Studies in Europe: A Thirty Year Review*, edited by Wladimir Andreff, 279–96. Cham: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-48295-4_14.
- Bennett, Andrew. 2010. “Process Tracing and Causal Inference”. In *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*, edited by Henry E. Brady and David Collier, 207–19. Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers.
- Bohle, Dorothee, and Béla Greskovits. 2012. *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*. Cornell University Press.
- . 2019. “Politicising Embedded Neoliberalism: Continuity and Change in Hungary's Development Model”. *West European Politics* 42 (5): 1069–93. <https://doi.org/10.1080/01402382.2018.1511958>.
- Brkić, Miša. 2001. „Pipci i konci svemoćnog gazde – Vreme”. <https://vreme.com/> (blog). 2001. <https://vreme.com/vreme/pipci-i-konci-svemocnog-gazde/>.
- . 2019. „Zajam za veliku pljačku Srbije: 30 godina od Zajma za preporod. Malter nacionalne homogenizacije i jubilej koji se ne obeležava”. <https://www.nedeljnik.rs/>, May 20, 2019. <https://www.nedeljnik.rs/zajam-za-veliku-pljacku-srbije-30-godina-od-zajma-za-preporod-malter-nacionalne-homogenizacije-i-jubilej-koji-se-ne-obelezava/>.
- CPES. 2011. „Kako stati na put politizaciji javnih preduzeća u Srbiji”. Beograd.
- Crowley, Stephen, and Miroslav Stanojević. 2011. “Varieties of Capitalism, Power Resources, and Historical Legacies: Explaining the Slovenian Exception”. *Politics & Society* 39 (2): 268–95. <https://doi.org/10.1177/0032329211405440>.
- Cvejić, Slobodan, ed. 2016. *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo**. Belgrade: SeConS.

- Dinkić, Mlađan. 1997. *Ekonomija destrukcije: velika pljačka naroda*. Beograd: Stubovi kulture.
- Epstein, Rachel A. 2019. "The Economic Successes and Sources of Discontent in East Central Europe". *Canadian Journal of European and Russian Studies* 13 (2): 1–19. <https://doi.org/10.22215/cjers.v13i2.2619>.
- Estrin, S., and M. Uvalic. 2014. "FDI into Transition Economies: Are the Balkans Different?" *Economics of Transition* 22 (2): 281–312. <https://doi.org/10.1111/ecot.12040>.
- Ganev, Venelin I. 2005. "Post-Communism as an Episode of State Building: A Reversed Tillyan Perspective". *Communist and Post-Communist Studies* 38 (4): 425–45. <https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2005.09.008>.
- Ghodsee, Kristen, and Mitchell Orenstein. 2021. *Taking Stock of Shock: Social Consequences of the 1989 Revolutions*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Grdešić, Marko. 2015. "The Legacy of Self-Management in the Former Yugoslavia". In *Working through the Past: Labor and Authoritarian Legacies in Comparative Perspective*, edited by Teri L. Caraway, Maria Lorena Cook, and Stephen Crowley, 103–21. Ithaca, N.Y: Cornell University Press.
- Grzymala-Busse, Anna. 2002. *Redeeming the Communist Past: The Regeneration of Communist Parties in East Central Europe*. Cambridge University Press.
- Hall, Peter A., and David Soskice. 2001. *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. OUP Oxford.
- Inglot, Tomasz. 2022. *Mothers, Families or Children? Family Policy in Poland, Hungary, and Romania, 1945–2020*. University of Pittsburgh Press.
- Kitschelt, Herbert, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, and Gabor Toka. 1999. *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge University Press.
- Kouli, Yaman, and Uwe Müller. 2023. *The Middle-Income Trap in Central and Eastern Europe: Causes, Consequences and Strategies in Post-Communist Countries*. Berghahn Books.
- Lindblom, Charles E. 1982. "The Market as Prison". *The Journal of Politics* 44 (2): 324–36. <https://doi.org/10.2307/2130588>.
- Mahoney, James, and Kathleen Thelen, eds. 2015. *Advances in Comparative-Historical Analysis*. New York: Cambridge University Press.
- Marton, Katherin. 1993. "Foreign Direct Investment in Hungary". *Transnational Corporations* 2 (1): 111–34.
- Mattli, Walter. 1999. *The Logic of Regional Integration: Europe and Beyond*. Cambridge University Press.
- Mesman, Tibor. 2012. "Strategic Choices during System Change: Peak Level Unions and Their Struggles for Political Relevance In Post-Socialist Slovenia, Ser-

- bia and Poland". Budapest: Central European University. http://politicalscience.ceu.edu/sites/politicalscience.ceu.hu/files/basic_page/field_attachment/pphmeto1.pdf.
- Milanovic, Branko. 1995. "Poverty, Inequality, and Social Policy in Transition Economies". SSRN Scholarly Paper. Rochester, NY. <https://papers.ssrn.com/abstract=614958>.
- Mladenovic, Ivica. 2014. "Basic Features of the Transition from Nominal Socialism to Political Capitalism: The Case of Serbia". *Debate: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 22 (1): 5–25. <https://doi.org/10.1080/0965156X.2014.930276>.
- Moise, Alexandru Daniel. 2019. "The Struggle for Access to Healthcare in Eastern and Southern Europe". Budapest: Central European University. https://www.etd.ceu.edu/2019/moise_alexandru.pdf.
- Naczyk, Marek. 2021. "Taking Back Control: Comprador Bankers and Managerial Developmentalism in Poland". *Review of International Political Economy* 0 (0): 1–25. <https://doi.org/10.1080/09692290.2021.1924831>.
- Nölke, Andreas, and Arjan Vliegthart. 2009. "Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe". *World Politics* 61 (4): 670–702. <https://doi.org/10.1017/S0043887109990098>.
- Pavlović, Dušan. 2016. *Mašina za rasipanje para: pet meseci u ministarstvu privrede*. Beograd: Dan Graf.
- Przeworski, Adam. 1991. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, Adam, and Michael Wallerstein. 1988. "Structural Dependence of the State on Capital". *American Political Science Review* 82 (01): 11–29. <https://doi.org/10.2307/1958056>.
- Rakić, Jelena Žarković, Gorana Krstić, Nermin Oruč, and Will Bartlett. 2019. "Income Inequality in Transition Economies: A Comparative Analysis of Croatia, Serbia and Slovenia". *Economic Annals* 64 (223): 39–60. <https://doi.org/10.2298/EKA1923039Z>.
- Reljanović, Mario, Bojana Ružić, and Aleksandar Petrović. 2016. *Analiza efekata primene izmena i dopuna zakona o radu*. Beograd: Fondacija Centar za demokratiju.
- Scheiring, Gábor. 2020. *The Retreat of Liberal Democracy: Authoritarian Capitalism and the Accumulative State in Hungary*. 1st ed. 2020 edition. Palgrave Macmillan.
- Sifted.eu. 2024. "Europe's Startup Unicorns". 2024. <https://sifted.eu/rankings/european-unicorn-startups>.

- Simoes, A., and César A. Hidalgo. 2011. "The Economic Complexity Observatory: An Analytical Tool for Understanding the Dynamics of Economic Development". In . <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Economic-Complexity-Observatory%3A-An-Analytical-Simoes-Hidalgo/773368ce1faa36d9ac833b-3c3412d136033b91c1>.
- Stanić, Katarina. 2022. "The Pension System in Serbia: Developments, Current State and Challenges". In *Social Security in the Balkans – Volume 3: An Overview of Social Policy in Serbia and Kosovo*, 3:50–71. Leiden: BRILL.
- Stojiljković, Zoran. 2011. *Srbija u lavirintima tranzicije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Udovički, Kori. 2021. "Serbia's Economic Growth". Belgrade: Friedrich Ebert Stiftung.
- UNCTAD. 2024. "United Nations Trade and Development Data Hub". <https://unctadstat.unctad.org/datacentre/dataviewer/US.FdiFlowsStock>.
- Uvalic, Milica. 2010. *Serbia's Transition: Towards a Better Future*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Uvalić, Milica, Božidar Cerović, and Jasna Atanasijević. 2020. "The Serbian Economy Ten Years after the Global Economic Crisis". *Economic Annals* 65 (225): 33–71.
- Vachudova, Milada Anna. 2005. *Europe Undivided: Democracy, Leverage, and Integration After Communism*. OUP Oxford.
- Vanhuyse, Pieter. 2006. *Divide and Pacify: Strategic Social Policies and Political Protests in Post-Communist Democracies*. Budapest ; New York: Central European University Press.
- Vladisavljevic, Nebojsa. 2019. *Uspon i pad demokratije u Srbiji posle Petog oktobra*. Beograd: Arhipelag.
- Vukov, Visnja. 2016. "The Rise of the Competition State? Transnationalization and State Transformations in Europe". *Comparative European Politics* 14 (5): 523–46. <https://doi.org/10.1057/cep.2016.20>.
- . 2020. "European Integration and Weak States: Romania's Road to Exclusionary Development". *Review of International Political Economy* 27 (5): 1041–62. <https://doi.org/10.1080/09692290.2019.1645723>.
- World Bank. 2019. "New Growth Agenda for Serbia: Boosting Productivity for Faster Growth". Washington D.C. <https://thedocs.worldbank.org/en/doc/822851576650043739-0080022019/original/SerbiaCEMProductivityNote17.12sm.pdf>.
- . 2021. "Romania – RAS Agreement on the Cluj-Napoca City Urban Development Program: Integrated Urban Development Strategy for the Municipality of Cluj-Napoca and Its Metropolitan Area – Horizon 2030 and 2050". Text/HTML. World Bank. 2021. <https://documents.worldbank.org/en/publication/docu>

ments-reports/documentdetail/099848210282223121/P1723840e027c30360a-8be0c93fd4db9e69.

ABSTRACT

AT THE CROSSROADS OF NATION AND MARKET: SERBIA'S POST-COMMUNIST TRANSITION IN A COMPARATIVE AND HISTORICAL PERSPECTIVE

In the article post-communist economic and political transition of Serbia is analyzed within and in interaction with the transition trajectories of the wider postcommunist region. The article provides a focused overview of the recent literature on the characteristics and variations of capitalism in post-communist Europe, followed by an application of this theoretical and comparative framework to the case study of Serbia. The main thesis is that the trajectory and outcome of Serbia's transition were largely determined by the country falling behind in the regional race to attract foreign capital in the 1990s. Limiting the country's long-term attractiveness for foreign investment, the first transitional decade shaped the economic and political choices available to subsequent Serbian governments. By making it impossible to find answers to the problem of mass unemployment, the modest inflow of foreign capital made it difficult to consolidate democracy in the first decade of the 2000s. Only in the last decade, in partially changed international circumstances, Serbia found a way to attract more foreign capital through specialization in labor-intensive, export-oriented industries with low added value. This model of development, although suboptimal in the long term, solved the problem of mass unemployment, thus helping legitimize authoritarian rule of Aleksandar Vučić.

KEYWORDS: capitalism, FDI, unemployment, democracy, authoritarianism.